

МАМЛЕКТТИК ТИЛ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК
OFFICIAL LANGUAGE

*Рысбаев Сулайман Казыбаевич,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Дубанаева Сезим Аманбековна,
аспирант,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ КӨНҮГҮҮЛӨР СИСТЕМАСЫ
ЖАНА АНЫН ДИДАКТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ**

*Рысбаев Сулайман Казыбаевич,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Дубанаева Сезим Аманбековна,
аспирант,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОГО
ЯЗЫКА И ЕГО ДИДАКТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ**

*Rysbaev Sulaiman Kazybaevich,
Ph.D., Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Dubanaeva Sezim Amanbekovna,
PhD student,
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**THE SYSTEM OF EXERCISES IN THE PROCESS OF LEARNING
THE KYRGYZ LANGUAGE AND ITS DIDACTIC FUNCTIONS**

Аннотация: Макалада, адегенде, кыргыз тилин үйрөтүү практикасынын абалына кыскача баа берилген. Андан соң, сабактын натыйжалуулугуна жетишүүдө практикалык көнүгүүлөрдүн маани-маңызы ачылган. Окумуштуу-методисттердин тилди

үйрөтүүдөгү дүйнөлүк практикасы тууралуу сөз болуп, андагы көнүгүүлөрдүн түрлөрү, типтери, алардын кептеги кызматы талданган. Ошону менен бирге, кыргыз тилин үйрөтүүдө сабакты уюштуруунун методикалык талаптарына маани берилген, андагы сабактын этаптарынын, андагы аткарылуучу көнүгүүлөрдүн кызматы ачылган. Баланын тил билүү деңгээли, ошого жараша сүйлөшүү чөйрөлөрү, сүйлөшүү тематикасы жана кырдаалдары, диалог куруу, кеп үлгүлөрү ж.б. эске алынган. Бул учурда тилдик жана кептик, коммуникативдик көнүгүүлөрдүн ролуна баа берилген. Көнүгүүлөрдү аткаруу менен, окуучунун тил үйрөңүү жана таанып-билүү иш-аракеттери бирге жүрөрү айтылган.

Аннотация: В статье, прежде всего, дана краткая оценка состояния практики преподавания кыргызского языка. Затем была раскрыта суть практических упражнений в достижении эффективности урока. Ученые-методисты рассказали о мировой практике обучения языку, проанализировали виды, типы упражнений, их роль в речи. Вместе с тем, в преподавании кыргызского языка уделено внимание методическим требованиям к организации урока, раскрыта функция этапов урока, выполняемых на нем упражнений. Уровень языковых способностей ребенка зависит от среды разговора, тематики и ситуаций разговора, построения диалога, речевых паттернов и т.д., При этом оценивалась роль языковых и речевых, коммуникативных упражнений. Было отмечено, что при выполнении упражнений языковая и познавательная деятельность учащегося идет рука об руку.

Annotation: The article, first, gives a brief assessment of the state of practice of teaching the Kyrgyz language. Then the essence of practical exercises in achieving the effectiveness of the lesson was revealed. Methodologists told about the world practice of language teaching, analyzed the types, types of exercises, their role in speech. At the same time, in teaching the Kyrgyz language, attention is paid to the methodological requirements for the organization of the lesson, the function of the

lesson stages and the exercises performed on it is revealed. The level of a child's language abilities depends on the conversation environment, the topic and situations of the conversation, the construction of a dialogue, speech patterns, etc. Accordingly, B. taken into account. At the same time, the role of language and speech, communication exercises was evaluated. It was noted that when performing exercises, the language and cognitive activities of the student go hand in hand.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тилин үйрөтүү, көнүгүүлөр, көнүгүүлөрдүн түрлөрү, коммуникативдик көнүгүүлөр, тилдик көнүгүүлөр, машыктыруучу көнүгүүлөр, көнүгүүлөр системасы, сабактын типтери жана түрлөрү, сабактын этаптары, күтүлүүчү натыйжа, тил билүү деңгээлдери жана чөйрөлөрү.

Ключевые слова: обучение кыргызскому языку, упражнения, виды упражнений, коммуникативные упражнения, языковые упражнения, тренерские упражнения, система упражнений, типы и виды уроков, этапы урока, ожидаемый результат, уровни и области знаний языка.

Key words: teaching the Kyrgyz language, exercises, types of exercises, communicative exercises, language exercises, coaching exercises, exercise system, types and types of lessons, lesson stages, expected result, levels and areas of knowledge of the language.

Киришүү. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө окуучулардын лексика-грамматикалык билимин, практикалык көндүмдөрүн жана машыгууларын өнүктүрүүдө көнүгүүлөрдүн кызматы абдан чоң. Ал тургай, көнүгүүлөр окуучунун билими менен көндүмдөрүн текшерүүдө да анын маани-маңызы өзгөчө. Анткени көнүгүү окуу процессинен айрып алгыс, анын ар бир этаптарынан бөлүнгүс бир бирдиги жана алган билимдин мазмунун бекемдөөчү өзгөчө бир метод, ыкма жана технологияларды жүзөгө ашыруучу чоң методикалык жана дидактикалык каражат болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин үйрөтүүдө тилдик жана коммуникативдик

көнүгүүлөрдүн ролун, дидактикалык кызматын жана аны колдонуу жолдорун аныктоо.

Изилдөө методдору: илимий булактарды анализдөө, синтездөө, практиканы эмпирикалык байкоо, аңгемелешүү, изилдөө.

Негизги мазмуну. Көнүгүүнүн мындай кызматтары тууралуу методисттер да, дидактар да көп жазышкан, айрыкча, методист Л.И. Бим алгачкылардан болуп изилдеп, мындай деп жазганы бар: «Под упражнением понимается не только то, что связано лишь с тренировкой, а любая форма взаимодействия учителя и учащихся спосредуемая учебным материалом (а при самостоятельной работе – учащихся с учениками) и имеющая указанную выше структур: постановка задачи, указание на пути решения (опора, ориентиры её решения и контроль (самоконтроль)» [1, с. 68].

Ушундай эле пикирлерин методист Р.К. Миняр-Белоручев да жазган. Ал мындай деген: «Именно упражнение оказалось тем строительным материалом, из которого складывается процесс обучения иностранным языкам. Кроме того, именно упражнение сохраняло все основные свойства, присущие целому (всему обучению) т.е. цели, содержание, метод и средства обучения» [2, 67].

Демек ар бир көнүгүү сабакта өтүлүп жана үйрөнүлүп жаткан окуу материалынын мазмунуна жана мүнөзүнө, окуп-үйрөнүү максатына жараша өз алдына түрдүү талаптарды коёт, ага ылайык материалдардын оордук жана жеңилдигине жана деңгээлине жараша максат мерчемделинет, аны аткаруу менен окуучу кандайдыр бир билимге, машыгууга жана көндүмдөргө ээ болот, компетенттүүлүктөр калыптанат, алдына коюлган милдетти аткарат, коюлган метод боюнча иштеп машыгат, кеп көндүмдөрүнө ээ болот, практикада сүйлөөгө үйрөтөт, акырында окутуудан күтүлүүчү натыйжаларга жетишилет. Демек, бул жерде көнүгүү сүйлөөгө машыгуу менен жатыгуунун каражаты болуп кызмат кылат.

Көнүгүүнү дидакттар менен методисттер ар кандай мүнөздөшөт, ошону менен бирге, ага ар кандай аныктамаларды беришет, атап айтканда:

- дидакттар көнүгүүнү машыгуу менен жатыгуунун негизги бир көрүнүшү, жолу - дешсе;

- методисттер сабактын алдына коюлган максаттарына жетүүнүн жана окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун негизги ыкмасы, жолу жана каражаты деп карашат. Анткени көнүгүү менен гана сабакта алдыга коюлган максатка жетүүгө болот, окуучулардын билимдери, көндүмдөрү калыптанат. Айрыкча, оозеки көнүгүүлөр менен гана түзүлгөн кырдаалдарга жараша практикалык иштер аткарылат, ал кырдаалдарга жараша окуучулар маектешет, сүйлөшөт, кеби калыптанат.

Бул иш үч этапта жүрөт, т.а.:

- «окуу материалы менен таанышууга;

- ага жараша машыгууга;

- андан практикага» [3, 28] деген модель боюнча ишке ашат. Мына ушул этаптардагы таанып-билүү иш-аракеттери так ушул көнүгүүлөр менен ишке ашат. Мындай практикалык баалуулукка ээ болгон көнүгүүлөр менен иштөө жумуштары сабактын 80-90 пайызынан кем эмес убакытты ээлеши керек. Ансыз өтүлгөн сабак лексика-грамматикалык материалдарды жаттоо менен чектелип калат да, кыргыз тилин үйрөтүүгө практикалык жол ачылбайт.

Кыргыз тилин окутуу жана үйрөтүү процесси көп кырдуу таанып-билүү процесси экендигин эске алсак, ал өзүнчө бир системаны түзүп турат. Аны ишке ашыруу жолдору, ыкмалары баары бирдиктүү, ырааттуу иш-аракеттерди талап кылат, көнүгүүлөргө коюлган талаптар дагы өзгөчө болот, ырааттуу, логикалык иштер аткарылат, ошондуктан, мындай системалуу иш-аракеттеринин натыйжасында түзүлгөн көнүгүүлөрдүн табиятын көнүгүүлөр системасы деп атасак болот.

Мындай көнүгүүлөр системасынын кандай мүнөздүү белгиси бар? Алар:

- элементтеринин арасындагы ырааттуу байланыш;

- алар өз ара логикалык уланмалуулукта жайгаштырылышы;

- изилдеп үйрөнүүгө багыт берген ырааттуу тартиби;

- алардын жалпы бир бүтүндүк касиети;
- бирдиктүү бир максатка багытталгандыгы болуп саналат.

Көнүгүүлөрдүн бул системасы тил үйрөтүүдө эмнеден баштап, эмнени көздөй багытталууга тийиш? Тилге үйрөтүүдөн речке машыгуугабы же речке машыктыруудан тилге үйрөтүүгөбү?

Бул азыркы күндө методист-психологдордун арасында түрдүү талаш-тартыштарды жаратууда. Айрымдары *речке машыктыруудан – тилге үйрөнүүгө* дешсе, айрымдары окутуу процесси, адегенде, *«тилдик материалдарга ээ болуудан башталып, окуу материалдарды изилдеп үйрөнүү стадиясына ээ болууга багытталат»* (бул иш-аракеттер алгачы машыгуу жана жатыгуу болуп саналат) дешет, бирок речтик иш-аракет ишкердүүлүккө ээ болуу менен жыйынтыкталат.

Мына ушундан улам методист И.В. Рахманова көнүгүүнүн негизги үч тибин белгилеп көрсөтөт [4, 118-119]. Алар төмөндөгүлөр:

- маалымат берүүчү;
- изилдеп үйрөтүүчү;
- мотивациялоочу. Булардын ар бири иш-аракеттин эң төмөнкү деңгээлинен башталып, улам жогорку деңгээлине карай багытталганы көрүнүп турат жана анын ар бир деңгээлинде өзүнө жараша иш-аракеттер аткарылат.

- Биринчи деңгээлде жаңы материалды өздөштүрүү жана материал жөнүндө ой жүгүртүү иш-аракеттери жүргүзүлө турган болсо;

- экинчи деңгээлинде үйрөнгөндөрдү бекемдөө, бышыктоо менен, автоматизмге ээ болуу процесси ишке ашат;

- а үчүнчү баскычта болсо, речтик машыгуулар өркүндөтүлөт, б.а., окуу материалдары коммуникациялык максатта муктаждыктар (мотивдер) аркылуу практика жүзүндө колдонууга багыт алынат.

Жогоруда айтылгандай, тилге үйрөтүүнүн кепке (речке) чейинки мезгилинде мына ушул кептик (речтик) автоматизмге калыптандыруунун алгачкы даярдыктары көрүлмөкчү. А иликтөө-талдоо (операциялык

изилдөө) көнүгүүлөрү ишти андан ары улантат. Ал иш-аракеттер көнүгүүлөрдүн мүнөзүнө жараша фонетикалык (тил жатыктыруучу), орфографиялык, грамматикалык, пунктуациялык көнүгүүлөрдө ишке ашырылат.

Кыргыз мектептерде орус тилин окутуу үйрөтүүдө да методисттер оозеки кепти (речти) өстүрүүгө багыт берер кептик көнүгүүлөрдүн төмөндөгүдөй түрлөрүн практикалоодо, атап айтканда:

- «окуган текстин мазмунуна жакындатып айтып берүү;

- таяныч сөздөр менен айтып берүү;

- сүрөткө жараша сүйлөмдөрдүн тобун түзүү;

- диалог жана кырдаалдык көнүгүүлөрдү аткаруу» [5, 20].

Жогоруда айтылган көнүгүүлөрдүн түрлөрүнүн ичинен сүйлөөгө багыт берүүчү (мотивациялык) көнүгүүлөрдүн ролу чоң. Андай көнүгүүлөр кептик (речтик) иш-аракеттерди өстүрүү, аны чыныгы турмуштук маекке жакындатуу кызматын аткарат. Е.И. Пассовдун аныктамасы боюнча мындай көнүгүүлөр «коммуникативдик көнүгүүлөр» деп аталат. Анын негизги белгиси болуп, речтик иш-аракеттерди аткарууга стимул берген тапшырмалардын болушу эсептелинет.

Жогоруда айтылган көнүгүүнүн 3 тиби: маалыматтык (информациялык), иликтөө-талдоо (операциялык изилдөө) жана сүйлөөгө багыттоочу (мотивациялык) көнүгүүлөрдү мындайча кайра түзсө болчудай:

- биринчи маалыматтык (информациялык), даярдоо мүнөзүндөгү;

- экинчи сүйлөөгө муктаждык жараткан (мотивациялык-операциялык);

- үчүнчү – кырдаалдык көнүгүүлөр.

Көнүгүүнүн мындай типтери тууралуу башка методисттердин айтканына көңүл бурсак мындайча. И.В. Рахманов көнүгүүлөрдү жалпы эки топко: тилдик жана речтик деп бөлсө, С.Ф. Шатилов тилдик, речке чейинки жана речтик десе, Е.И. Пассов менен Л.В. Скалкин шартуу коммуникативдик, шартуу-речтик жана коммуника-

тивдик речтик деп эки типке бөлөт. Ал эми, В.А. Бухбиндер:

- багыттоочу, аткаруучу (бул эки этапта).
- кайра кайталап айтуучу речтик ишмердүүлүк;
- чыгармачылык иш-аракет;
- жана текшерүүчү [6, 107-109] көнүгүүлөр деп бөлүштүрөт. Буларга карап туруп, көнүгүүлөр системасы – иш-аракеттердин системасы экендигине дагы бир ирет ишенүү менен, ал иш-аракеттердин мүнөзүнө, максатына, мазмуну менен формасына, аткаруу мүнөзүнө жараша болорун түшүнүүгө болот. Мында методист В.А. Саакяндын классификациясын эске тутуу керек. Ал мындай:

1) окутуунун максатына жараша; сөз өстүрүүчү көнүгүүлөр.

2) акыл-эс ишкердүүлүгүн өстүрүүгө жараша; түзүүчү мүнөздөгү (конструктивдүү) көнүгүүлөр;

3) өз алдынча иштөө ишинин деңгээлине жараша; чыгармачыл көнүгүүлөр;

4) өздөштүрүү этабына жараша; даярдоочу көнүгүүлөр;

5) тапшырманын мүнөзүнө жараша; грамматикалык көнүгүүлөр ... [7, 14].

Методист Б. Рысбекова кыргыз тилин 1-класста окутууда логикалык көнүгүүлөрдү [8, 12] аткарууну сунуш кылат. Бул көнүгүүнүн мааниси мындай: заттын атын атоо (бул ким? бул эмне?) заттардын белгисин аныктоо (өңү-түсүн, формасын, даамын жытын) ... ж.б.

Демек, бул көнүгүүнүн логикалык деп аталышы да жөндүү көрүнөт. Анткени бала заттын атын, сапатын, санын, касиетин ... ж.б. суроо берүү аркылуу логикалык ой жүргүтүү менен аныктоого аракет жасайт.

А мугалим сабакта, анын этабына жана иштөө ыгына жараша кандай мүнөздөгү тапшарманы аткарууну окуучуларга сунуш кылууда, сөзсүз, анын максатын ойлонуп чечүү керек. Чын эле, сунуш кылып отурган көнүгүү сабактын ошол этабында эмне максатта аткарылууга тийиш жана эмне себептен ал сунуш кылынды? Ал тургай эмне үчүн, кандай максатта, кайсы методикалык ыкманы тандап алганын да мугалимдин туура түшүнүүсү кажет. Анткени иштин

ыкмасы же көнүгүүнүн кандайдыр бир түрү жөн эле стихиялуу түрдө аткарылуучу иш эмес да, ал:

- өздөштүрүлүп жаткан материалга жараша;

- окуучулардын активдүүлүгүнө;

- алардын окуу материалдарын өздөштүрүү этабына жараша болорун унутпоо керек. Ал тургай, иштин түрү сабактын уюштуруу этабына да жараша чечилерин эсте тутуу пайдалуу.

Иштин мындай түрлөрүн экинчи тилди өздөштүрүү сабактарынын типтерине да жараша жүргүзүүгө мүмкүн. Атап айтканда:

Сабактын биринчи тиби: жаңы билимди кабыл алуу. Бул учурда тил жатыктыруу, үйрөнгөндөрдү тил жатыктырып кайра кайталап айтуу, машыгууга даярдоо сыяктуу көнүгүүлөр аткарылат.

Сабактын экинчи тиби: жаңы билимди өздөштүрүү жана окуучулардын машыккандыктарын өстүрүүгө даярдоо. Бул учурда машыктыруучу мүнөздөгү көнүгүүлөр аткарылат, тактап айтканда, жаңы өздөштүрүлүп жаткан лексикалык жана грамматикалык материалдардын кептеги функционалдык кызматын түшүндүрүү мүнөзүндөгү көнүгүүлөр топтому иштелмекчи.

Сабактын үчүнчү тиби: окуучулардын машыккандыктарын жана жатыккандыктарын өстүрүү. Сабактын бул тибинде окуу – речтик, окуу – кырдаалдык көнүгүүлөрдү аткаруу, таанып-билүүнүн алгоритмдик, жарым эвристикалык, эвристикалык (өз алдынча иштөөчү) көнүгүүлөрдүн топтомун сунуш кылуу пайдалуу. Мында окуучулар даяр маектердин үлгүлөрүн таяныч сөздөрдүн жардамы менен өз алдынча өзгөртүп жазышат, тематикалар жана кырдаалдар боюнча маектерди түзүшөт.

А сабактын төртүнчү тибинде: окуучулардын өздөштүргөн билим, машыккандык жана жатыккандыктарын текшерүү сабактарында болсо, реалдуу турмуштук кырдаалдар боюнча окуучулардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөчү көнүгүүлөрдүн топтомун сунуш кылса болот. Мында, адегенде, мугалимдин жетеги менен иш башталып, андан кийин окуучулардын өз

алдынча чыгармачыл ишкер аракеттерине багыт берилет. Ансыз ырааттуу иш-аракеттин ийгилигине жетишүү мүмкүн эмес. Окуучулардын чыгармачылык изденүүчүлүк аракеттерисиз ой жүгүртүүгө, жандуу тилге, азыноолак чектелген иштер менен түрдүү

машыгууларга жана жатыгууларга калыптандырууга болбой тургандыгы белгилүү. Алар ар тараптуу жана ырааттуу болушу тийиш.

Бул айтылгандарды төмөндөгүдөй таблица түрүндө элестетүүгө болот.

Сабактын тиби	Иштелүүчү көнүгүүлөрдүн түрү
Жаңы маалыматты кабыл алуу сабагы	Тил жатыктыруучу, кайталап айтуучу, маалыматтык, тууроочу (имитациялык) көнүгүүлөр
Жаңы алган билимди өздөштүрүү сабагы	Жаңы алган билимди, машыгууларды калыптандыруу, сөздүн, грамматикалык формаларын, кептеги кызматын түшүндүрүүчү даярдоочу, талдап-иликтөөчү көнүгүүлөр
Окуучулардын билим, машыгуу, жатыгууларын өстүрүү сабагы	Билим, машыгуу, жатыгууларын практикада калыптандыруу, мотивациялык кептик көнүгүүлөр (шартуу-кырдаалдык), алгоритмдик, жарым эвристикалык, иш-аракеттери камтылган көнүгүүлөр
Билим, машыгуу, жатыгууларын текшерүү жана кайталоо сабагы	Жалпылоо, жыйынтыктоо, кайталоо текшерүү мүнөзүндөгү көнүгүүлөр, эвристикалык иш-аракеттер

Ошентип, сабактагы окуу материалдарын өздөштүрүү этаптары бири-бири менен кандай логикалык уламалуулукта турса, андагы иштелүүчү көнүгүү жумуштары да дал ошондой байланыштарда турган болот жана дал ошондой мүнөздө бирин бири толуктаган түрдө аткарылып отурат.

Демек, коомуникативдик, жалпы алганда, кептик (речтик) көнүгүүлөр төмөндөгүдөй мүнөздө:

- сабактын тибине;
- окуу материалдарын өздөштүрүү этабына;
- өздөштүрүү деңгээлине;
- окуу материалдарынын мүнөзүнө;
- аткаруучу иш-аракеттердин максаттарына;
- сүйлөмдөрдүн (репликалардын) кептеги кызматына жараша көп түргө бөлүштүрүлөт.

Жогорудагыларды анализдеп жана синтездеп келип, кыргыз тилин окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде экинчи тил катары үйрөтүүгө жана окутууга карата

көнүгүүлөрдүн төмөндөгүдөй системасын сунуш кылабыз.

Көнүгүүлөрдү жалпы экиге – *тилдик жана кептик көнүгүү* деп бөлөбүз. Биринчиден, тилдик көнүгүү да өзүнүн дидактикалык максатына жараша *машыктыруучу жана өз алдынча иштөөчү* деп бөлүнөт. Машыктыруучу көнүгүүлөр фонетикалык машыгуулар менен башталат да, оозеки, жазуу түрүндө өткөрүлөт. Мында, негизинен:

- сөздү, сүйлөмдү туура угуу;
- сөздү, сүйлөмдү туура кайталап айтып, тил жатыктыруу;
- сөздү, сүйлөмдү, тексти туура окуу жана туура жазуу иштери менен коштолот да;
- сөзгө грамматикалык формалардын туура уланышын;
- аларды кепте туура колдонуу багытын үйрөнүшөт.

Машыктыруучу көнүгүүлөр мүнөзү боюнча жаңы билим берүү касиетине ээ. Алар боюнча окуучунун билгичтиктерин

өстүрүү жана жатыгууларын калыптандыруу иш-аракеттерин өзүнө алат.

Ал эми, эвристикалык (өз алдынча иштөө) көнүгүүлөрү, өзү эле айтып отургандай, машыктыруучу ачык суроолорду камтыган көнүгүүлөрдү аткарууда жетишилген ийгиликтерге жана натыйжаларга таянуу менен, окуучулардын өз алдынча ишкер аракеттерин андан ары жүргүзүүнү көздөйт. Бул көнүгүү да оозеки жана жазуу түрүндө жүргүзүлөт.

Кептик көнүгүүлөр да өз алдынча үчкө бөлүнөт:

- машыктыруучу көнүгүүлөр;
- окуу кептик, шарттуу кырдаалдык көнүгүүлөр;
- турмуштук кырдаалдык көнүгүүлөр.

Эми булардын ар бирине мүнөздөмө берели:

Машыктыруучу көнүгүүлөр мүнөзү боюнча сөздүн жана ага улантып айтылуучу грамматикалык формалардын функционалдык кызматын талдап үйрөтүүнү көздөйт, андан кийинки аткарылуучу бардык иш-аракеттердин пайдубалы болуунун ролун аткарат.

Мисалы, үй, тоок, чоң ата ж.б. сөздөрдү алсак, балдарга бул сөздөрдүн котормолорун (дом, курица, дедушка) карандай жаттатып коюу эле жетишсиз. Ошондой эле бул сөздөргө уланып айтылуучу, мисалы, жатыш жөндөмөсүнүн – да мүчөсүн, барыш жөндөмөсүнүн – га мүчөсүн жана таандыкты билдирүүчү – нын мүчөсүн карандай жаттатып кайра сурап жооп алууга да болот. Бирок жаттап үйрөнгөн сөздүн кептеги кызматын талдап үйрөнбөй туруп эсте сактоого болбойт.

Ошондуктан мугалим жогоруда айтылган сөздүн кептеги маанисин билдирүү менен, атап айтканда, үй деген адам жашаган жай экенин, ал чоң же кичине, эски же жаңы болорун жана ар кимибиздин жашаган үйүбүз бар экендиги ж.б. жөнүндө айтып келип, ага –да, же –га жана –нын мүчөлөрүн улантып айтуу менен үйдө, үйгө, үйдүн болуп өзгөрөрүн түшүндүрөт. Бирок балдар сөздөрдүн мындай формасынын өзгөрүүсү менен эле анын мазмунун түшүнө койбойт. Мындай учурда мугалим окуучуларга, эң

алды менен, сөздүн формасын грамматикалык көнүгүүлөр үчүн, а анын мазмуну кептик көнүгүүлөр үчүн [9, 11] мүнөздүү экенин түшүндүрүүсү оң. Ошондуктан ал окуучуларга сөздүн ошол формада турган абалдагы мазмунун жеткирүү керек, б. а., үйдө дегенде ошол маалда адамдын же буюмдун кайда турган же отурган ордун айтып түшүнүүгө болорун, биз күндөлүк турмушта бул сөздү кебибизде активдүү колдонуп, *атам үйдө, апам үйдө, бөбөгүм үйдө*, же болбосо *үйдө атам бар, үйдө апам бар, үйдө эжем бар ...* ж.б. деп айта турганыбызды түшүндүрүү менен мугалим түрдүү кептик үлгүлөрдү мисалга тартат.

Жогоруда аталган сөздөрдүн башка формалары тууралуу да жогорудагыдай жол менен түшүндүрсө болот.

Окуу-кептик же шарттуу кырдаалдык көнүгүүлөр кыргызча баарлашууга багыт берүүчү, аны уюштуруучу, үйрөтүүчү, өз алдынча кыргызча маек түзүүгө машыктыруучу мүнөзгө ээ. Ошого жараша, биз мурунку бөлүмдө өздөштүргөндөй, *алгоритмикалык, жарым эвристикалык жана эвристикалык* мүнөздөгү таанып билүү иш-аракеттерди жүргүзүүнү алдына максат кылып коёбуз.

Эми бул мүнөздөгү таанып билүү иш-аракеттерин ар бирине өз өзүнчө мүнөздөмө берели. Алгоритмикалык таанып билүү иш-аракеттери, б.а. алгоритмикалык көнүгүүлөр төмөндөгүдөй максатты коёт:

- окуучулардын тематика жана кырдаал, диалог туурасындагы түшүнүктөрүн практика жүзүндө бекемдешет;

- мугалим сунуш кылган тематика, кырдаалдарга жараша диалогдорду ролдорго бөлүп окушат;

- тил жатыктырышат, диалогдордун түрлөрү, структурасы, диалогдук бирдиктердеги ички логика туурасында билимдерин андан ары улантышат.

Бул учурда сунуш кылынган көнүгүүлөрдүн түзүлүшү, мурдагы параграфта берилгендей, *ТК - диалог* формасында болот. Иш-аракет негизинен *мугалим – окуучу формасында* жүрөт.

Таанып-билүү иш-аракеттеринин *жарым эвристикалык мүнөзү* өз алдына төмөндөгүдөй максатты коёт:

- мугалим тарабынан сунуш кылынган диалогдорду окуп чыгып, анын мазмунун түшүнүү жана аны окуучу өз көз карашына, мүмкүнчүлүгүнө жараша өзгөртүп, өркүндөтүп чыгат;

- кеп үлгүлөрү жана таяныч сөздөрдү колдонуп толук эмес диалогдорду толуктоо, башталгандарды улантып жыйынтыкташат.

Учурда Кыргыз тилин үйрөтүүнүн предметтик стандарттары жаңы жазылып, аларга жараша программа түзүлүүдө. Аларда кыргыз тилин билүүнүн деңгээлдик системасы киргизилип, ага жараша «Кыргыз тилин үйрөтүүнүн технологиялары» аттуу китеп жарыяланды. Анда сүйлөшүү чөйрөлөрү, тил билүү деңгээлдери, алардын темалары, дескриптор (тил билүүнүн мүнөздөмөлөрү), интенциялар (тил бирүү максаттары) жана өзүн баалоо шкаласы киргизилди. Коммуникативдик көнүгүүлөрдүн багыттары жана тематикалары көрсөтүлдү. Ошол жерде ачык суроолорду камтыган көнүгүүлөрдү иштөөдө жана окуу китептери менен методикалык колдонмолорду берүүдө, ал тургай, практика жүзүндө иштөөдө төмөндөгүдөй модель сунушталды, атап айтканда:

- Сүйлөшүү чөйрөсү;
- Тил билүү деңгээли;
- Сабактын темасы;
- Коммуникативдик тапшырма;
- ТК - толук эмес диалог;
- ТК – диалог, таяныч сөздөрү менен;

- ТК – таяныч сөздөр жана сөз айкаштары;

- ТК – реплика-стимул;

- ТК – реплика-реакция [10, 171-172.]

Бул көнүгүүлөрдүн ар бирине өз учурунда түшүнүк берилген жана иштөөнүн жолдору да көрсөтүлгөн. (Бул жерде алар туурасында кайталап айтуунун зарылчылыгы жок.) А бул учурдагы иш-аракет-окуучу-мугалим-окуучу формасында жүрөт да, *жупташып иштөө, топтошуп иштөө* мүнөзүндө аткарылмачы.

Мындай ырааттуу таанып-билүү иш-аракеттеринин жыйынтыктоочу этабы – *эвристикалык, б.а. чыгармачылык этабы* болуп саналат. Бул иш-аракеттердин борборунда мугалим эмес, чыгармачыл окуучу турууга тийиш. Анда буга чейинки окуучу ээ болгон бүткүл билгичтиктердин, машыгуулардын жана жатыгуулардын деңгээли практикада далилденет. Мурунку этаптарда тематика, кыраалдарды жана ачык суроолорду камтыган масктердин үлгүлөрүн мугалим сунуш кылып келген болсо, эми баарын окуучу өзү аныктайт. Себеби окуучу бир канча убакыттан бери мына ушуга толук даярдыктан өтүп келди. Окуучу эми, окуу-таануу процессинин уюштуруучусу катары анын борборунда болууга мүмкүнчүлүгү бар. Бекеринен, белгилүү практик мугалим *Е.И. Ильин: «Класста жөн эле окуучу эмес, анын каарманы болуусу керек» [11. 73]* деп айтпагандыр ...

Мына ушул жогоруда айтылган ойлорду талдап, синтездеп келип, көнүгүүлөрдүн системасын жалпы жонунан төмөндөгүдөй таблица менен берсек болот.

Кептик көнүгүүлөр	Машыктыруу, (даярдоочу) көнүгүүлөр	Сөздүн, сөз айкаштардын, грамматикалык форманын маанисин түшүндүрөт.
	Окуу-речтик, (шартуу-кырдаалдык) көнүгүүлөр	Тил жатыктырышат. Алгоритмикалык, жарым эвристикалык таанып-билүү иш-аракеттери жүрөт.
	Туруштук кырдаалдык көнүгүүлөр	Эвристикалык таанып билүү иш -аракеттери, өз алдынча чыгармачыл иш-аракеттер аткарылат.
	Машыктыруучу	Билим берүүчү, билгичтиктерин

Тилдик көнүгүүлөр	(даярдоочу) көнүгүүлөр	өстүрүүчү, өнүктүрүүчү иштер аткарылат.
		Жатыгууларын калыптандыруу иштер жүрөт.
	Чыгармачыл көнүгүүлөр	Кырдаалдарга жараша сөздөрдү колдонуп, сүйлөмдөрдү түзүшөт. Маектерди түзүшөт. Текст түзүшөт.

Корутунду: Мында көрүнүп тургандай, кептик көнүгүүлөр биринчи сунушталды, анткени, темага жараша сүйлөшүү иштери биринчи башталат, кырдаалдарга жараша кеп каражаттары колдонулуп маек менен уланат, ал учурда сөздөр, грамматикалык каражаттар кептин курулуш материалдары катары кызмат кылат. Тилдик көнүгүүлөр болсо, кепти аң-сезимдүү түрдө сабаттуулуктун негизинде практикада бекемдөө менен, бүткүл окутуу процессиндеги ишкер аракеттердин мүнөзүнө жараша ачык суроолорду камтыган кептик көнүгүүлөр менен тыкыс байланышта аткарылат жана көнүгүүнүн бул эки түрү логикалык уланмалуулукта жүргүзүлүүчү, максатка жетүүнүн негизги ыкмаларынан да, каражаттарынан да болуп саналат. Бул оюбуздун изилдөөчү Д. Орусбаеванын «актуалдуу маселелерди камтыган ачык типтеги суроотапшырмалар окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрөт жана маселени түшүнүү менен окуп үйрөнүүнү мотивациялайт» [12, 73] деген сөзү да далилдейт. Тактап айтканда, бул көнүгүүнүн логикалык байланышта жүргүзүлүүчү эки түрүсүз кептик жана тилдик компетенттүүлүктөр практика жүзүндө бекемделбейт жана күтүлүүчү натыйжаларга аларсыз жетүүгө болбойт.

Адабияттар:

1. Бим Л.И. Типы и виды упражнений // Иностранные языки в школе. – М., 1976. – №6. – 68 стр.
2. Миняй-Белоручев Р.К., Методика обучения французскому языку. – М.: Просвещение, 1990. – с. 67
3. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – М.: «Педагогика», 1985. – 28-бет
4. Рахманова И.В. Методика обучения немецкому языку в 8 классе. – М., 1994. – 118-119-бб.
5. Горн Н.Г. Коммуникативные упражнения. – Б., 1994. – 20 б.
6. Бухбиндер В.А., Речевые упражнения. – М., 1989. – 107-109-бб.
7. Саакян В.А., Классификация упражнений, Иностранные языки в школе. – М., 1982. – №19. – 14 с.
8. Рысбекова Б. «Алиппени» окутуунун методикасы. – Ф., 1986. – 12-б.
9. Рысбаев С. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин өстүрүү жолдору, кандидаттык диссертация. – Б., 1995. – 11-б.
10. Рысбаев С. Кыргыз тилин үйрөтүү технологиялары. – Б., 2023. – 171-172-бб.
11. Ильин Е.И. Герой нашего урока. – М.: «Педагогика», 1991. – 73 с.
12. Орусбаева Д.Н. Англис тили сабактарында өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн чечүү көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн тапшырмалар жана суроолор // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2019. – №2 (48) – С. 67-73